

מערכת הביצורים של יהודה

מאת: מ. גיחק

הרקע המדיני והצבאי

שנים המה המניעים להקמת רשת ביצורי גבול הקפית למדינה כל שהיא: א. הרצון לשמור על ההשגים ולבסס את הקיים בימי שגשוג מדיני והתפשטות טריטוריאלית; ב. הצורך להגן על קיום המדינה בתקופת חולשה וסכנה. ערי-המבצר והרכב שבנה שלמה משמשות דוגמה נאה לביצורים שנבנו בשל מניעים מן הסוג הראשון (מל-א ט, טו ואילך). בעוד שביצורי רחבעם הוקמו, ללא ספק, בגלל מניעים מן הסוג האחר. ממלכת דוד ושלמה איחדה את ארץ-ישראל רבתי למדינה אחת, וכך קם בפעם הראשונה בתולדות המזרח העתיק כוח ריבוני שהחזיק בגשר זה שבין היבשות, שכה רבה היתה חשיבותו הגיאופוליטית במערך המדיני של העולם הקדמון. החלשת מלכותו של שלמה בסוף ימיו, אבדן חלק מכיבושה של ממלכת ישראל, ובמיוחד התפלגות הממלכה לשתי מדינות יריבות לאחר מותו, עשו את ארץ-ישראל פגיעה ללחץ הממלכות הגדולות. בתקופה שאחר שלמה היתה זו בעיקר מצרים שלא פסקה מלנסות ולהחזיר את השפעתה בארץ-ישראל אף בתקופת חולשתה היחסית, בימי דוד ושלמה. ירידתה של ישראל באה בפרק-זמן של עליה למצרים, שנתחזקה בסוף ימיו של שלמה עם עלייתו של שישק (945 לפסה"ג), מייסד השושלת הכ"ב, הגובית. ואכן זמן לא רב לאחר התפלגות הממלכה, בשנת חמש לרחבעם, עלה שישק על יהודה, ולפי התיאור שבד"ב יב, ב ואילך, לכד שישק את ערי-המצודות אשר ליהודה והגיע עד ירושלים. כניעה בפני האויב האדיר ומס כבד הצילו את יהודה מכיבוש ומחורבן².

קרוב לודאי שעתה הכיר רחבעם בצורך לנקוט אמצעים כדי למנוע הישנות מצב זה, והחל לארגן מחדש את מערכת הגנת הספר של מדינתו על בסיס המציאות המדינית החדשה. אמנם בתיאור ימי מלכותו של רחבעם בספר דברי-הימים באה פרשת ביצורי רחבעם (דה"ב יא, ה-יב) קודם למסע-שישק (דה"ב יב, ב-ט). אך ההנחה שבאו הפרשיות הללו בספר דברי-הימים בסדר כרונולוגי מחייבת שרחבעם מצא את הזמן ואת האמצעים להקמת מערכת-ביצורים גדולה ומסופעת זו בראשית מלכותו, שעה שנאבק עדיין על כיוון מלכותו בטרם נסתיימו חבלי ארגון המנהל והממשל בממלכה המפולגת. יתר על כן, עלינו גם להניח במקרה זה, שמערכת-ביצורים רבתי זו אף לא עצרה, ולו במקצת, את מסע-הבזק של הצבא המצרי. ולבסוף, יהיה עלינו להניח כי בשעת תכנון מערכת-ביצוריו ויתר רחבעם מרצון על

עיין הערות בעמ' 423-425.

הגנת חבלים נרחבים בארץ-יהודה. כנגד זה מסתבר שמערכת-הביצורים הוקמה כתוצאה ממסע-שישק, כאשר שוב לא עצר רחבעם כוח להחזיר את שלטון יהודה על כנו, בחבלי-הספר של הארץ.

ואכן, בעוד שדה-ב פרק יא מספר על קורות מלכות רחבעם בכללותו, הרי מהוה תיאור מסע-שישק בדה-ב יב, א-יב, פירוט של מאורע אחד, מתוך קורות רחבעם. אין ספק שבעל דה-י ראה צורך להרחיב בענין זה בשל מוסר ההשכל שביקש ללמוד ממנו. אך כנגד זאת ברור כי מבחינת סדר הזמנים חל מאורע זה לפני המסופר בדה-ב יא, יח ואילך, על הולדת כל בניו ובנותיו של המלך, העמדת אביה לגיד באחיו והעמדת בניו כמפקדים בערי-המבצר (שם, פס' כב). ואין, אפוא, סדר-המאורעות בתיאור קורות רחבעם בדה-א פרקים יא-יב כרונולוגי ביסודו, ועל-כן יכולים אנו לראות בפעולת הביצור של רחבעם תוצאה של מסע-שישק.

נתוני היסוד

ביצורי רחבעם שימשו בנין-אב למערכות-ההגנה המאוחרות יותר של ממלכת יהודה, עד לחורבן בית-ראשון ואולי אף עד לימי החשמונאים. שיקולי-היסוד אשר פָּנּוּ את מתכני מערכת הגנת-ספר זו ודאי לא היו שונים מאלה אשר הנחו מתכני מערכות מסוג זה עד לימינו אנו, והם: א. הזירה: כולל התבליט ודרכי-הגישה והקישור; ב. האויב: מטרותיו, כוחותיו, עצמתם ודרכי-לחימתם; ג. האמצעים והכוחות של רשות המגן.

א. הזירה

האמצעים והכוחות שעמדו לרשות רחבעם תחמו במידה רבה את המרחב אשר נקבע לביצור. ממלכת יהודה כללה סמוך להתפלגות את כל דרום-יהודה והגב וכן את אדום. יש להניח, שמסע-שישק גרם לצמצום תחום שלטונה של יהודה, אך יחד עם זאת ברור שארץ-יהודה השתרעה גם מעבר לתחום שתוחמים ביצורי-רחבעם. ואמנם מסתבר שדלדולה של ממלכת יהודה ומיעוט כוח האדם הלוחם הניעו את רחבעם להתרכז, לפחות בשלב ראשון, בחיזוקה של ארץ-יהודה, במובן המצומצם של המלה, שכללה את מרכזי-הישוב העיקריים. בשל כך יכול היה תחום זה לשמש בסיס הן להדיפת פלישת האויב והן להרחבת מחדש של שטח המדינה.

המערך הטופוגרפי של ארץ-יהודה חשוב להבנת אופים ומקומם של ביצורי רחבעם. ארץ-יהודה נחלקת לשלושה אזורים טבעיים: 1. אזור הגבעות לרגלי ההרים ובמקביל להם (השפלה); 2. אשדות-ההר; 3. במת-ההר – ובה פרשת-המים העיקרית בין ים-התיכון לים-המלח. תבליט זה דומה, בחתך, למדרגות-ענק העולות, בהדרגה יחסית, ממישור-החוף של ים-התיכון עד לבמת-ההר, והשופעות ויורדות בתלילות-יתר מזרחה, אל עבר ים-המלח. במת-ההר מתפצלת בדרומה לשתי זרועות, היורדות בשיפוע נוח אל עבר בקעת באר-שבע (שלוחת אדורים ושלוחת זיף-מען). מי הגשמים, היורדים בנחלי אכזב מפרשת-המים המרכזית מערבה ומזרחה, ביתרו אט-אט את אשדות-ההר לשלוחות שלוחות.

כשאפיקי נחלים מפרידים ביניהן; ונוצרה צורת-תבליט כללית הדומה לאדרת דג ענק, כשהשלוחות הן העצמות היוצאות מעמוד-השדרה (הרכס המרכזי). אופי זה של התבליט קבע מקדמת-דנא את מהלך נתיבי התנועה ביהודה, למטרות שלום כלמטרות מלחמה. תנועה לאורך הארץ, מצפון לדרום או מדרום לצפון היתה אפשרית, ללא הפעלת אמצעים הנדסיים מיוחדים, בעיקר במישור-החוף ועל במת-ההר; וכן בנתיב משני חשוב, בדרך עמקי-האורך המפרידים בין אזור הגבעות לבין אשדות-ההר (כגון עמק-אילון העליון בצפון-יהודה ובקעת-צקלג בדרומה). כנגד זה, משמשים הנחלים, המונעים תנועה סדירה לאורך אשדות-ההר, כנתיבים טבעיים לעליה לאזור ההר ולירידה ממנו. לכן, דרכים ושבילים רבים המוליכים אל לב ארץ-יהודה עוברים באפיקי הנחלים או בצלע-ההר הסמוכה להם. דרכים אלו מוליכות בעיקר מכיוון מערב (וכן מדרום, שם מתפצלת במת-ההר, כגל, לשתי שלוחות), בעוד שממזרח מכבידים תלילותם של אשדות-ההר וקושי פני הקרקע את המעבר; ולכן דרכי-הרוחב העולות מכיוון זה הן מועטות יחסית.

פני-הארץ ורשת-הדרכים, המותנית בנתונים הטופוגרפיים, יש בהם כדי להתוות, בתנאי המלחמה והביצור של ימי קדם, מערך הגנה המיוסד על:

א. ביצור בשלושה קוים מעבר מערב, דרום-מערב וכן מעבר דרום:

1. לאורך מבואות אזור הגבעות, הן מצד מישור החוף והן מצד בקעת באר-שבע – הקו החיצון;

2. במעבר מאזור הגבעות אל אשדות-ההר – הקו התיכון;

3. בפאת במת-ההר עצמה – הקו הפנימי;

ב. ביצור מבואות המזרח בשיטה דומה, אך ללא התויה ברורה של קוים, כמו במערב;

ג. ביצור בנקודת-המפגש בין קו אורך אלה לבין דרכי-הרוחב העולות בהר מכיוון מערב ומזרח;

ד. השימוש בדרכי-האורך (צפון-דרום), העוברות בין הגבעות לאשדות-ההר, כבנתיבי-קישור בין החוליות המבוצרות הבודדות של הקוים הקדמיים; ובדרך במת-ההר כציר-האורך העורפי הראשי למערך כולו וכעמוד-השדרה לרשת-הדרכים הפנימיות, המשרתת מערך זה והמקנה לו את גמישותו;

ה. השענת קו-ההגנה של הגבול הצפוני על בקעותיהם של שני נחלים היוורדים מרכס פרשת-המים המרכזית – היא במת-ההר – האחד מערבה והשני מזרחה. אילו שני נחלים? דבר זה היה מותנה, כמובן, לא רק בטופוגרפיה אלא גם ביכולתה של המדינה להרחיק ככל האפשר את גבולה הצפוני מבירתה, ירושלים. בדרך הכללה ניתן לאמר, שנחלי הגבול היו שייכים תמיד למערכת פלגיו של נחל אילון במערב ושל ואדי קלט במזרח.

ב. האויב

בין האויבים בפועל, שממלכת יהודה צריכה היתה להתגונן בפניהם, נמנו בימי רחבעם מצרים, המעצמה הצבאית הגדולה שביקשה להחזיר את ארץ-ישראל אל תחום שלטונה; הפלשתים, שביקשו להשתחרר מתלות ביהודה ולהחזיר לעצמם מחוזות אשר נלקחו מעמם בימי דוד ושלמה; וכן ישראל, המדינה-האחות שסענה

למחוזות הצפוניים של יהודה, ואף ביקשה לכפות את ריבונותה על יהודה כולה. על אלה יש להוסיף כאויבים שבכוח את ממלכות ארצות ארם (סוריה) ונהרים (מסופוטמיה), שמסעות מלחמה אל הארצות השוכנות לחוף ים-התיכון היו תופעה מצויה בתולדות האזור, ושבמנים מאוחרים יותר סיכנו לא אחת את בטחונה של יהודה ואף פלשו לתוך תחומה. ולבסוף קיימת היתה גם סכנת פשיטותיהם של עממים משוסי המדבר מכיוון דרום ומדרום-מזרח.

מכאן שמערכת-הביצורים חייבת היתה להיות היקפית, ובעת ובעונה אחת להיות בעלת יכולת עמידה הן בפני כוחות צבאיים עדיפים, בעלי ציוד משוכלל, של המעצמות הצבאיות הגדולות, והן בפני התקפות שכנים, שהכירו היטב את תנאי הארץ ואת נתיביה. אי-לכך נחוץ היה לבצר דרכים ראשיות ומשניות כאחת, לשוות למערך עומק מירבי, ולהקנות לכל חוליה שבו כוח עמידה וועצירה רב ככל-האפשר, אף למול מכוונות-מצור משוכללות ובמצבים של ניתוק מוחלט.

ג. האמצעים של רשות המגן

בעיה מרכזית היתה בעית חיל-המצב של המערך המותכן. מהיכן לגייס את הצבא הרב, הנחוץ להחזקה בביצורים – לאורך כל הגבולות, ובעומק הנדרש? רחבעם פתר ענין זה על פי נוהג התקופה, על ידי קביעה אותן ערים שנמצאו במרחב המתאים כערי-מבצר והטלת עיקר משימות-ההגנה עליהן. בשיטה זו ניתן היה לגקוט מבלי לפגוע ביעילותם הטקטית של הקוים, מאחר שבימי-קדם, כאשר זמנים של חוסר בטחון היו מציאות שכיחה, נוסדו מקומות הישוב העיקריים באתרים שנבחרו במיוחד, כיון שהיו המתאימים ביותר מבחינה הגנתית. על פי שיטה זו נקבעו, איפוא, גם הערים ששימשו כחוליות במערכת-ההגנה הממלכתית של יהודה. רחבעם ביצר אותן כדבעי ואחסן בהן, במבנים אשר הוקמו לשם כך במיוחד, נשק וציוד ומצבורי-חירום של מזון (דה"ב יא, יא-יב). מגיני העיר בעת מלחמה ומצור, שלשימושם הוכנו מחסני-נשק וציוד אלה, נועדו, ככל הנראה, להיות אורחיה של העיר; מכל-מקום, הם שצריכים היו להוות את עיקר כוח-המגן שלה. חילות-המצב הסדירים שהופקדו בערים היו לפיכך קטנים ביחס, ועיקר תפקידם היה לשמור, לאחזק ולשפץ את הציוד ומתקני-הביצור בימי שלום, ולשמש גרעין-קבע לליכוד צבא האזרחים ולביצוע משימות מיוחדות בשעת המלחמה. בדרך זו עמדו לרשותם של מלכי יהודה יחידות צבא-סדיר נוספות, שלא היו מרותקות להגנת ערי-המבצר בעת מלחמה.

אבל אנשי יהודה שימשו לא רק כ-משמר עממי להגנת ערים בשת מלחמה ומצור, כי אם היו חלק אינטגרלי מצבא-העם אשר הקיף את כל ה-עם, או -עם הארץ⁴, ביהודה. הללו נקראו לא-פעם אל הנשק, לשרת אף במערכות-שדה, וקרוב לודאי שבכל דור ובכל עיר מצויים היו חלק מתושבי המקום (בנוסף על יחידת צבא-הקבע המוצבת שם) למודי-מלחמה ובעלי נסיון-קרב, שמסוגלים היו ליטול על עצמם כל תפקידי לחימה והגנה לצד גרעין צבא-הקבע.

על ערי-המבצר היו ממונים מטעם המלך -גידים- (דה"ב יב, יא) או -שרים-, שארמונותיהם המבוצרים נועדו להיות משלט ומעוז אחרון למגינים שעה שנפרצו חומות-העיר והאויב חדר לתוכה.

שיטת הביצורים ומבניהם

על שיטת ביצורי-הערים אנו למדים מתוך ידיעות שונות הבאות במקרא וממקורות אשוריים, בעיקר מתבליטים המתארים פעולות מצור וכיבושי ערים בארץ-ישראל ובסביבתה הקרובה, כגון תבליטי-הקיד בארמון סנחריב בנינוה המתארים את מצור-לכיש על ידי צבא אשור¹, ובמיוחד משרידי ביצורי הערים ביהודה ובישראל בתקופת המלוכה, שנחשפו בחפירות ארכיאולוגיות. כל נסיון של תיאור כללי יש בו בהכרח צירוף של נתונים מתקופות שונות ומטיפוסים שונים של ערים מבוצרות, וזאת בשל אופי הנתונים שבידינו.

מרכיביה העיקריים של מערכת ביצורי עיר הם, כפי שמציין זאת הכתוב שבדה"ב ד, ו, "חומה ומגדלים, דלתיים ובריחים".

כל עיר-מבצר היתה מוקפת חומה חזקה ובצורה – זה סימן-ההיכר שלה ויסוד הגנתה. חומה זו הקיפה את הגבעה, הטבעית או המלאכותית (תל), שעליה היתה העיר בנויה. השיטה הרווחת בבנין חומות ערי-המבצר הישראליות במאה ה' ובתחילת המאה ה"ט לפסה"ג היתה של "חומת סוגרים"². חומה זו היתה בנויה משני קירות, חיצוני ופנימי, והשטח שבניהם חולק באמצעות מחיצות לתאים-תאים, אשר חלקם מולאו אבנים ועפר, לחיזוק הביצור, וחלקם שימשו חדרים-מחסנים לנשק ולציוד, ויתכן אף חדרים-שמירה ומגורים למגויני-העיר. עם זאת, המשיכו להשתמש גם בשיטת הביצור של חומות מוצקות. לאחר ראשית המאה ה"ט לפסה"ג היתה השיטה הרווחת בבנין חומות ערי-המבצר השיטה של חומה מוצקה עם קדמות ונסנות. אבל הוסיפו להשתמש בשיטה של "חומת סוגרים" במשך כל תקופת המלוכה הישראלית, כך ששני סוגי החומות – "חומת הסוגרים" והחומה המוצקה – היו קיימים למעשה זה בצד זה³. בחומות הסוגרים יש הן משום ניצול רב-תכליתי של אותו מבנה, והן משום חסכון בחומרים ובעבודה. וכנראה חזרו לשיטת החומות המוצקות בביצורים החיצוניים של ערי-המבצר במאה ה"ט לפסה"ג, כדי להקנות להן יכולת עמידה בפני האמצעים המשוכללים יותר לקרקור חומות והבקעתן.

נתיב המעבר הרחב שבראש החומה איפשר תנועה חפשית ותימרון נוח לאלה הלוחמים מעליה, אשר היו מוגנים מפני חיצוי האויב וקלעיו על ידי מעקה מוכתר שנות, שהותקנו בו אשנבים לתצפית ולירי⁴.

יש שהחומה נבנתה, כמו בתל א-נצבה (מצפה), על גבי חלקלקה משופעת⁵, וזו הקשתה הן על ערעור החומה באילים והן על ההעפלה בה בעזרת סולמות, ואף הקטינה את ה"זווית המתה" לגבי היורים מעל החומה באויב, אשר הצליח להתקרב עד למרגלות החומה. תוספת הגנה ניתנה לחומה על ידי כך שהוקפה בחפיר, חפור באדמה או חצוב בסלע. תכליתו של החפיר היתה לשבור את תנופת ההסתערות, לשבש את מערך החיל התוקף ולהכביד על הצרים לקרב את מכונות המצור ולהפעילן הפעלה תקינה, וכן כדי למנוע את הפלת החומות על-ידי חפירת מנהרות לשם ערעור יסודותיהן. ערים מוקפות חפיר היו, בין היתר, לכיש ותל א-נצבה. ברבות מן החומות נקבעו מגדלים מרובעים במרחק שאיפשר כיסוי אש-אגפית יעיל של פני קטעי החומות שהשתרעו בין מגדל למגדל. מגדלים אלה היו למוצבי-

ההגנה העיקריים, ועליהם היו עתים מבני-עץ נוספים שאיפשרו ללוחמים לפעול כשהם מוגנים. יתכן שאלה החשבונות מחשבת חושב, שהתקן עזיהו בירושלים (דה-ב כו, כט)¹³. המגדלים היו בבחינת מוצבים המבוצרים היקפית, אשר נודע להם כושר עמידה גם כאשר קטעי החומה הגובלים אותם כבר נפלו בידי האויב; וכן היו הם הבסיסים המוצקים אשר מתוכם כונו התקפות-הנגד לגירוש של האויב שפרץ ולהדיפתו אל מחוץ לחומות. בתי-המדרגות שבמגדלים איפשרו את החשת התגברות והעתודות אשר היו דרושות לשם כך.

הדלתים והבריחים הנוכרים בתיאור ביצורי העיר שבדה-ב יד, ו, אינם אלא השערים. שערי-הערים היו מטבעם נקודות תורפה של ביצורי העיר ולכן הוקדשה תשומת לב מיוחדת לחיזוקם. לשם הגנתם היעילה נבנו ליד השערים מגדלים חזקים; היינו שמערכת השער היתה מעין מצודה בעלת כושר הגנה משל עצמה. הכניסה לשער עצמו היתה כרוכה בעשיית תפניות, באופן שהמבקשים להסתער עליו נאלצו לעשות זאת תוך חשיפת ימנם; צד זה של הגוף קשה היה להגן עליו כהלכה (שכן המגן הוחזק ביד שמאל) והיה פגיע לחצים ולקלעים שגורו על המסתער על ידי אלה שהיו בפנים העיר. השער עצמו נבנה כמעבר צר וארוך יחסית, שנחסם על ידי מערכת כניסות; הדלת גופא – 'הדלתיים' – היתה בכניסה החיצונית בלבד. אבל בשעת צורך ניתן היה לסגור את הכניסות הפנימיות בקורות עץ חזקות – ואותן היה הכרח לפרוץ בזו אחר זו לפני שנפרצה הדרך אל תוך העיר פנימה. תכליתם של ביצורי השער היתה לעכב את תנופת האויב בשער עצמו, ולאפשר לנצורים לגרש אותו משם בטרם יפרוץ אל העיר פנימה.

הפיקוד על מגיני העיר התנהל כנראה מביתו של מפקד העיר. בחפירות מגידו נחשף ליד ביתו של מפקד העיר מגדל-תצפית, אשר איפשר למפקד את 'קריאת הקרב' תוך התבוננות ממוצב-פיקוד זה. ויש להניח שבתו המפקדים בערי יהודה דומים היו בתכניתם. בית-המפקד המבוצר ובני-ציבור שבעיר היוו בערים שנפרצו את מוקד ההתנגדות האחרון.

בצד הערים המבוצרות מצויות היו המצודות ומגדלי-השמירה והתצפית, שהשלימו את מערכת-הביצורים. המצודות היו עתים במבואותיה של עיר, או בינה לבין שכנתה¹⁴. אף הן נבנו חומות-סוגרים ומגדלים מרובעים חזקים, ובשל היקפן הקטן יותר היתה תבניתן, בדרך כלל, מרובעת וסימטרית, תוך התחשבות מירבית בשיקולי ירי ו-כיסויי אש של פני החומות ו-שטחי ההריגה. מצודות אלה עמדו בקשר איתות עם המבצר-האם; ותעודה אחת מימי המצור האחרון שלפני החורבן, אשר נמצאה בחפירות לכיש, כתובה על חרס, מספרת מפי מפקדה של אחת ממצודות אלה: 'כי אל משאת לכש נחנו שמרם ככל האת אשר נתן אדוני, כי לא נראה את עזקה'¹⁵.

מ ע ר כ ב י צ ו ר י ר ח ב ע ם

עמדנו, בקיום כלליים, על העקרונות והשיקולים שהנחו את מלכי יהודה בהקמת מערכת-הביצורים של הארץ לאחר פילוג הממלכה, על שיטת גיוסם של הכוחות שהיו דרושים לחיזוק המערך המתוכנן בעת-המלחמה ועל שיטת ביצור הערים כהגנה בפני צבא תוקף. נעבור עתה לתיאור מערכת-הביצורי רחבעם, ששימשה

כאמור בנין-אב לכל מערכות-ההגנה המאוחרות יותר של ממלכת יהודה. וכך מסופר בדה"ב יא, ה: יושב רחבעם בירושלים ויבן ערים למצור ביהודה. ויבן את בית-לחם ואת עֵיטָם ואת תקוע. ואת בית-צור ואת שֹׁכֹו ואת עֶדְלָם. ואת גת ואת מרשה ואת זִיף. ואת אֲדוּרִים ואת לכיש ואת עֹזְקָה. ואת צרעה ואת אֵילָן ואת חברון אשר ביהודה ובנימין ערי מצורות. ויחזק את המצורות ויתן בהם נגידים ואצרות מאכל ושמן ויין. ובכל עיר ועיר צִנּוֹת ורמחים, ויחזקם להרבה מאוד ויהי לוי יהודה ובנימין.

בקים כלליים מצטיירים ביצורי רחבעם – על יסוד הנתונים שבדה"א פרק יא – כרשת בעלת שני קוים, בצורת שתי פרסות קוֹנְצֵנְטְרִית – ושורת ערי-מבצר בתווך, כעמוד-שדרה מרכזי לכל המערך, כלהלן:

א. בקו החיצוני כלולות: אילון, עֹזְקָה, מרשה ולכיש. קו זה עומד עם הקו השני שנמנה לעיל, דהיינו הקו-התיכון, במעבר מאזור הגבעות לאשדות-ההר.

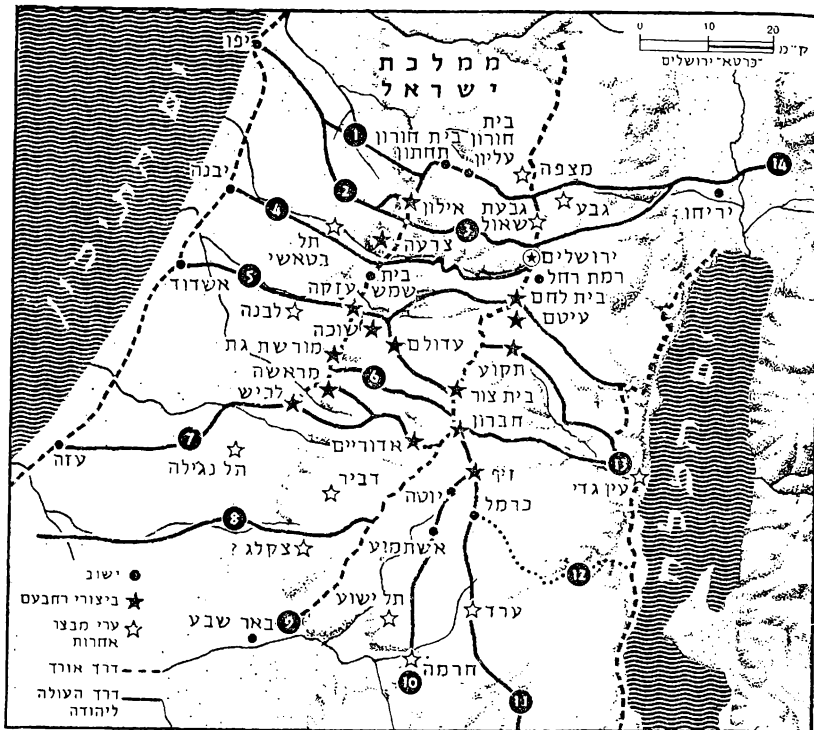
ב. בקו הפנימי כלולות: בית-צור, אדורים, זיף, תקוע ועיטם. קו זה עומד עם הקו הפנימי של המערך ההגנתי הסכימאטי, המיוסד על המבנה הטופוגרפי של ארץ-יהודה, והוא עובר בקצה במת-ההר.

ג. עמוד-השדרה המרכזי של המערך כולל את חברון, בית-לחם וירושלים הבירה – שלושתן על פרשת-המים, במרכז במת-ההר.

יתכן שהקו-החיצוני – קו המעברים ממישור-החוף לאזור הגבעות – לא נתפס כלל. ואף העיר גת הנוכרת ברשימת ביצורי רחבעם אינה כנראה אלא מורשת-גת, השייכת בבירור לקו השני. הטעם לכך הוא שהשפלה היתה אותה עת אזור סָפֶר, והגבול השתנה עם שינוי יחסי הכוחות בין יהודה ושכנותיה. רק יורשי רחבעם עלה בידם להציב באזור השפלה ביצורים ממלכתיים לשם הבטחת ריבונותם על חבל-ארץ זה.

ועוד בולטים מן התמונה, העולה מרשימת ביצורי רחבעם, העדר העומק בהגנה בדרום והעדרו של ביצור נאות מצפון. חולשת ההגנה בדרום מסתברת, כפי הנראה, מתוך ההכרח לרכז את תשומת הלב והאמצעים המוגבלים לנקודות התורפה העיקריות, אשר, ללא ספק, היו במערב. ואמנם המלכים שאחרי רחבעם שמו אל לבם מצב זה, ושקדו על חיזוק המערך גם בגזרה זו. כנגד זה, הטעם שרחבעם לא שקד על חיזוק ביצורי הגבול הצפוני של יהודה מיוסד, כנראה, על התפיסה האופוסטיבית ששררה אף בימי שפל ביחס לגזרה זו. רחבעם לא השלים לעולם עם הצבת הגבול בקביעות על גדות נחל בית-חגינא ונחל פרת, העוברים קילומטרים מעטים בלבד מצפון ירושלים, ומימין לתת תוקף לתוצאה זו של היפרדות ישראל מעל יהודה על ידי ביצור-קבע של גבול זה. יכולים אנו להניח כי בהגנת גזרה זו נשען על הערים המבוצרות הקיימות שבארץ-בנימין, מבלי שביצרן מחדש, תוך צפייה לשעת הכושר שתאפשר להעתיק את הגבול צפונה, עד לקצה ארץ-בנימין, כפי שאמנם עשה זאת אביה בנו¹. בהגנת גבול זה יכול היה רחבעם להסתייע במבנה פני הקרקע שאפשר את השענת ההגנה על נחלים הזורמים משני צדי פרשת-המים המצרים את במת-ההר, הנוחה לתנועה ולהסתערות, לרצועה צרה ברוחב של שני ק"מ לערך.

ביצורי המערך דנן כוֹנֵן, איפוא, בראש ובראשונה מול הדרכים העולות ליהודה ממערב (ראה ציור 101). העיקריות שבהן היו:

ציור 101: מערכת הביצורים של ממלכת יהודה

מקרא: 1. מעלה בית-חורון, שלוחה צפונית. 2. מעלה בית-חורון, שלוחה דרומית. 3. דרך שער הגיא. 4. דרך נחל שורק-עמק רפאים. 5. דרך עמק האלה. 6. דרך מראשה-חברון. 7. דרך לכיש-חברון. 8. מעלה צקלג. 9. דרך שלוחת אדורים (באר-שבע-חברון). 10. מעלה שלוחת יוטת. 11. מעלה שלוחת כרמל. 12. מבוא מצדה. 13. מבוא עין-גדי. 14. מעלה יריחו.

א. מעלה בית-חורון: נתיב זה מתפלג, ברדתו מן ההר, לשתי שלוחות. האחת, הצפונית, דרך גמזו ללוד (מס' 1 במפה)-והשניה, הדרומית, דרך אילון לעמק-אילון (מס' 2 במפה).

בדרך השלוחה הדרומית רדף יהושע אחרי מלכי האמורי (יהו' י, י); הפלשתים פעלו לאורכה בימי שאול, וזה רדף אחריהם בנתיב זה אחר קרב מכמש (שמו"א יג, יז; יד, לא); דוד היכה כאן את הפלשתים (שמו"ב ה, כה). ובדרך זו עלה שישק מלך מצרים בעצם ימיו של רחבעם¹⁹. בדרך השלוחה הצפונית עלה, כפי הנראה, סרוך, המצביא הסלבקי (חשמו"א ג, כד); בעוד שגורגיאס חדר לאזור ההר ברדפו אחרי יהודה ואנשיו ערב קרב חמתא אולי בדרך השלוחה הדרומית, ויהודה אגף את הצבא הסורי בדרך שער הגיא²⁰ (מס' 3 במפה), והשוה חשמו"א ג, לח-מא; ד, א-טו. קסטיוס גאלוס עלה במעלה בית-חורון בשנת 66 לספתי והוכה כאן שוק על ירך בשעת נסיגתו מירושלים. במגוסתו במישור נע לאורך השלוחה הצפונית של הדרך (מלחמות

ספר ב, יט, ז-ט). גם ריכרד לב-האריה בחר בעליה זו ירושלימה שעה שניסה לפרוץ עד לעיר הקודש במסעו משנת 1192 לספה"ג.²¹

ב. דרך נחל שורק-עמק-רפאים (מס' 4 במפה) – זה היה גתיב הקרבות העיקרי בין הפלשתים לבין ישראל (שופ' יג, כד; שמ"ב ה, יח, כג).

ג. דרך עמק-האלה (מס' 5 במפה) – דרך זו היתה זירת-קרב לשאול בפלשתים (שמ"א יז, א). בשלוחה המתפלגת מדרך זו בשוכה אולי עבר ליסיאס, מפקד הכוחות הסלבקיים, כדי לעלות ליהודה ולהכניע את התקוממות המקבים במסעו הראשון בשנת 165 לפסה"ג, באם לא עלה גם במסע זה בדרך חברון (חשמ"א ג, כד). ריכרד לב-האריה כמעט שנפל בשבי שעה שסייר את מבואות הדרך ממזרח לַפְּלִנְשֶׁגֶרֶד (תל א-צאפי)²².

ד. דרך חברון – דרך זו כוללת שתי שלוחות; הצפונית יוצאת ממראשה (מס' 6 במפה) והדרומית מלכיש (מס' 7 במפה). שתיהן מתאחדות בקרבת הכפר הערבי בן ימינו אֶדְנָה לנתיב אחד, העולה משם דרך אדורים לבמת-ההר. בדרך זו עלה, כנראה, סנחריב על ירושלים במסעו בשנת 701 לפסה"ג (מל"ב יח, יד), וכן צבא נבוכדנאצר (יר' לד, ז) בעת המלחמות האחרונות של יהודה. ליסיאס עלה בדרך זו במסע של שנת 163 לפסה"ג, ואולי אף עלה באחת משלוחותיה במסעו הקודם בשנת 165 לפסה"ג. יהודה המקבי לחם במרחב זה עם האדומים (חשמ"א ה, ל ואילך) ומאוחר יותר ניסה טריפון להגיע בה ללב ארץ-יהודה (חשמ"א יג, יט-כח).

הגת דרך מעלה בית-חורון קשה היתה, כיון שעברה בחלקה העליון בתחום ישראל ורק חלקה התחתון עבר בתחום יהודה. כאן בוצרה אילון (הכפר הערבי יאלו, ג. צ. 1389 1523). זו שמרה גם בעת ובעונה אחת על מבוא דרך שער-הגיא.

עמק-רפאים ונחל שורק נחשמו על ידי צרעה (התל שמדרום לכפר הערבי הנטוש צרעה, ג. צ. 1311 1490).

על עמק-האלה שמרו הערים עזקה (תל זכריה, ג. צ. 1230 1440) וכן שוכה (ח'רבת עבד, ג. צ. 1310 1475)²³.

דרך חברון נחסמה, בראשי שלוחותיה, על-ידי לכיש ועל-ידי מראשה (ג. צ. 1112 1404), ובקצה במת-ההר על-ידי אדורים²⁴. באם גת, הנמנית ברשימת ביצורי רחבעם, היא גת פלשתים, אזי היתה גת מבצר קדמי על מסילה זו. אך כנגד זאת אפשר שגת של רשימת ביצורי רחבעם אינה אלא מורשת-גת (תל אל-ג'דידה; ג. צ. 155 141). לפי זהו זה מקומה של גת הוא באזור המעבר מארץ הנבעות (השפלה) לאשדות-ההר, שבו נמצאות כל יתר הערים הבצורות הקדמיות של מערכת ביצורי רחבעם, והיא משמשת חולית-ביניים בין עזקה למרשה, ומשתייכת למערכת משלטי-המגן על הדרך העולה לחברון. ולכן יש לראות בויהו גת של ביצורי רחבעם עם מורשת-גת ויהו סביר, אם כי לא ודאי²⁵.

מדרך עמק-האלה יוצאת דרך משנית חשובה, העולה דרך נחל עדולם ופוגעת בבמת-ההר ליד בית-צור – נפגשת כאן עם דרך משנית שניה, המתפצלת מדרך מראשה – חברון. עדולם (ח'רבת שיח' מד'כור, ג. צ. 1177 1502) שמרה על הדרך

אשר התפתלה מכיוון צפון-מערב, ושתי הדרכים גם יחד נחסמו בקצה במת-ההר על ידי בית-צור (ח'רבת א-טביקה, נ. צ. 1105 1594).

הדרכים העולות ליהודה מדרום היו:

א. דרך שלוחת אדורים (באר-שבע - חברון; מס' 9 במפה) - זו נחסמה ע"י אדורים, אשר לה תפקיד כפול: לתת עומק למערך בנווה המערבית, ולהוות מחסום ראשון לכל הבא מכיוון דרום-מערב ובמיוחד כנגד כל אלה המבקשים לעלות מכיוון באר-שבע לחברון. בדרך זו עלה, למשל, טריפון ליהודה כמסופר בחשמיא יג, יט-כח.

ב. דרך שלוחת זיף - בה עולות שתי דרכים: המערבית יותר (מס' 10 במפה) עוברת באשתמע (ח'רבת א-סמוע) וביוטה (נְטָה של היום); והמזרחית (מס' 11 במפה) - דרך כרמל (ח'רבת כרמל). שתי השלוחות התאחדו ליד זיף, וזו היתה למצודת-הציור באגף זה - ובמקביל לאדורים שימשה גם היא מבצר-מגן אשר חסם, בעת ובעונה אחת, שבילים העולים מכיוון שתי גזרות שונות. תפקידה האחר של זיף היה לשמש אבן-פינה בהגנה על השבילים העולים מחוף ים המלח, בדרך מדבר יהודה סביב לנחל חבר.

צפונה מזיף שימשה בתפקיד דומה תקוע (ח'רבת תקוע, נ. צ. 1158 1700) - גם היא בקצה המזרחי של במת-ההר, וגם היא חולשת על רשת שבילים אשר עלו מדבר יהודה.

בראש מערכת שבילים צפוניים עוד יותר ישיבה עיטם (ח'רבת אל-ח'ח, ליד הכפר הערבי אַרְטָס, נ. צ. 1218 1677)²⁶ ולה משנה חשיבות, כאחד ממקורות-המים העשירים ביותר בהרי יהודה ובקרבתה לבירה; ויתכן כי כבר בימים אלה שימשו מימיה לאספקת צרכי ירושלים.

להשלמת תמונת המערך חייבים אנו לתאר לעצמנו מצודות ומגדלי-שמירה ותצפית בין הערים ובמבואותיהן, וכן במוות להשיא בהן משואות לאיתות סימני-עשן ביום וסימני-אש בלילה, כדי לתאם פעולה בין חוליות המערך ולהעברת פקודות וידיעות בהתאם לצורך.

רשימת ביצורי רחבעם

לפני שנבוא לסקור את ההשלמות והשינויים במערך-הביצורים של ארץ-יהודה אחר ימי רחבעם, עלינו לבחון עוד את שאלת שלמותה של רשימת ביצורי רחבעם בדה"ב יא, ה ואילך, ואת שאלת סדר מגן הערים המבוצרות שברשימה. על חלקה הראשון של שאלה זו קשה להשיב בבירור, אך אין סיבה של ממש להניח כי הרשימה איננה שלמה; ויכולים אנו, איפוא, להניח כי אכן הרשימה בשלמותה הגיעה לידינו. דומה כי אף בסדר מגן הערים שברשימה, ישנו דרך כלל הגיון ושיטה. וניתן לחלק את הרשימה לפי סדרה, כפי שהיא באה בדה"ב יא, ו-י, למרחבי הגנה טריטוריאליים:

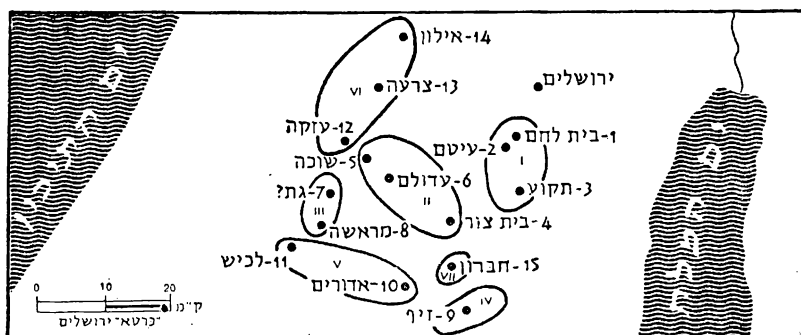
יחידה I - בית-לחם - עיטם - תקוע;

יחידה II - בית-צור - שוכה - עדולם;

יחידה III - גת - מראשה;

יחידה IV - זיף;

- יחידה v – אדורים – לכיש;
יחידה vi – עזקה – צרעה – אילון;
יחידה vii – חברון.
על פי חלוקה זו למרחבי-הגנה מתיחסת:
יחידה i – לאזור המעלה לירושלים מדרום-מזרח;
יחידה ii – למרחב הדרך מעמק-האלה להר-חברון;
יחידה iii – לאזור-ההגנה הקדמי מול המעלה לחברון ולירושלים;
יחידה iv – למעלה מדרום-מזרחו של מדבר יהודה;
יחידה v – למעלה להר-חברון בדרך נחל לכיש ושלוחותיו;
יחידה vi – לאזור המערבי הקדמי המגן על הגישה לירושלים ממערב;
יחידה vii – חברון – מצודת-ציר במרכז במת-ההר.

ציור 102: ביצורי רחבעם

הגיון פנימי זה הוא בבחינת ראייה נגד זיהויה של עיטם עם תל עִיטון, ונגד זיהויה של שוכה עם ח'רבת שְׁיִיכָה (ממערב לאשתמע) – על אף שזיהויים אלה כשלעצמם היו עומדים יפה במבחן הבקורת הצבאית בשל סתמם נקודות תורפה במערך – ויש להוסיף ולזהות את עיטם עם ח'רבת אל-חוזח ואת שוכה עם ח'רבת אל-עבדי²⁷. מצינו שרשימות ישובים שונות במקרא משקפות חלוקה אדמיניסטרטיבית-טריטוריאלית. ונשאלת השאלה, האם עלינו ליחס גם לרשימת ביצורי רחבעם, לפי החלוקה ליחידות המוצעת על ידינו, משמעות מנהלית בנוסף למשמעות הטקטית-הצבאית. ואם אמנם כן הוא, כי אז לפנינו חלוקה אשר פרטים רבים שבה סתומים עדיין, אך תכליתה הצבאית ברורה: איגוד המצודות שבמרחב אופרטיבי אחד²⁸.

מפעלי הביצור של מלכי יהודה האחרים

בעיה אשר לא עלה בידי רחבעם לפתרה היתה הבטחת גבול הצפון; וזאת בין השאר, כפי שכבר הזכרנו לעיל, משום היותה כרוכה בבעית ההסדרים הטריטוריאלים שבין יהודה וישראל. מן המקרא למדים אנו כי רק אסא, נכדו של רחבעם, הצליח ליצב את גבולו הצפוני סופית על קו הנחלים, כדברי הכתוב שבדעה

טז, ו: יאסא המלך לקח את כל יהודה וישאו את אבני הרמה (מצודת הגבול הישראלית) ואת עציה אשר בנה בעשא ויבן בהם את גבע ואת המצפה.³²

גבע (היא ג'בע, נ. צ. 1405 1750), מעל לנחל סניניט, ומצפה (תל א-נצבה, נ. צ. 1437 1705) מעל לנחל בית-חנינא, חוסמות היטב את הגישות מצפון בקצות פרשת-המיז. ומן הממצא הארכיאולוגי רשאים אנו להוסיף להן, כמשלט עורפי, את גבעת-שאול (תל אל-פול, נ. צ. 1368 1720), שבה חשף אולברייט מצודה טיפוסית, אשר הוקמה כבר בימי שאול, והפכה כנראה אחר התפלגות המלוכה למבצר-מגן אחרון על הדרך לירושלים מכיוון צפון.³³ גורם עיקרי לחשיבותה של גבעת-שאול היא עובדת היותה יושבת מעל להסתעפות השלוחה המזרחית של דרך פרשת-המים (שלוחת שילה - מכמש) מן המסילה הראשית של דרך זו.³⁴

מבחינה טקטית הוגו, איפוא, מבואות הצפון לבירה במשולש מבצרים, גבע - מצפה - גבעת-שאול, המהווה מרחב-מוגן, אשר מסוגל היה לעמוד אף בפני חדירת אויב - ופתח פתח לאפשרות להכות באויב בעודו בתחום מרחב זה, ובטרם יפרוץ אל עבר הבירה.

חפירותיו של אהרונז ברמת-רחל מלמדות על קיומו של מבצר - מצודת המלך - גם במשלט זה,³⁵ שבמבואותיה הדרומיים של ירושלים. גם כאן הושלם כנראה מערך-ההגנה על הבירה, בימי יורשיו של רחבעם, ע"י משולש מבצרים, והם: עיסם - בית-לחם - ו"מצודת רמת-רחל" (בית-הכרם - או נטופה?); ותפקידיו דומים לאלה של המרחב-המוגן שמצפון לירושלים, בשינוי כיוון בלבד.

על השלמת המערך במזרח למדים אנו מתוך החפירות בעין-גדי³⁶; ועל-פי צורת התלים, מיקומם והממצאים של הסקר הארכיאולוגי ניתן להשלים את מערך ההגנה ההיקפית בתל ערד (נ. צ. 0765 1620), תל ישוע (נ. צ. 0761 1491), ח'רבת ע'רה³⁷ (נ. צ. 0712 1487), תל אל-מלח (נ. צ. 0696 1325, אולי חרמה המקראית) ובתל שוקת (נ. צ. 0800 1411, בלתי מזוהה). כל אלה בדרום.³⁸ במערב יש להוסיף את תל ח'ולפה, כנראה צקלג³⁹ (נ. צ. 0879 1373); ואולי את תל בית-מרסם (נ. צ. 0960 1415, אולי דביר), שהיתה בתקופת המלוכה עיר בצורה, אף כי לא מן החזקות ביותר.⁴⁰

אין יודעים מי הקים מבצרים אלה, כי אין בידנו עוד רשימה הדומה לזו של ביצורי רחבעם; אך פעולת הביצור הענפה של מלכי יהודה נזכרת עוד פעמים רבות במקרא.

הראשון ממלכי יהודה שאחר רחבעם, שיש במקרא ידיעות על פעולת ביצור מסועפת בימיו, הוא נכדו אסא. עליו מספר הכתוב: "ויבן ערי-מצודה ביהודה כי שקטה הארץ ואין עמו מלחמה בשנים האלה.... ויאמר ליהודה: נבנה את הערים האלה ונסב חומה ומגדלים דלתיים ובריחים, עודנו הארץ לפנינו... ויבנו ויצליחו (דה"ב יד, ה-ו). על יהושפט מסופר: "ויהי יהושפט הולך וגדל עד מאוד ויהיו ביהודה בירניות וערי מסכנות" (דה"ב יז, יב). אין זאת אלא שלעומת אסא - אשר רבנה ערים, הוא אומר ביצר והוסיף חוליות-יסוד לרשת-ההגנה הממלכתית - שקד יהושפט על שכלולו של המערך, בהקימו בירניות⁴¹, דהיינו מצודות-עיר או מצודות-ביניים ומוצבים קדמיים, אשר אוישו ביחידות צבא-סדיר ונועדו לאיחוי המערך, ואולי גם להרחבתו כלפי דרום, אל תוך חבלי-הארץ שכבש יהושפט וסיפח על ממלכתו.⁴²

דוגמה נאה למצודת-ביניים תשמש לנו המצודה החזקה שעל פסגת הגבעה המכונה ח'רבת רשם³⁹ (נ. צ. 1160 1432), אשר שימשה, כפי הנראה, כמצודת-ביניים בקו לכיש-עזקה; היא נתנה עומק נוסף למערך וחסמה עוד נתיב אחד, אשר אפשר הסתננות אל תוך לבה של ארץ-יהודה.

על עזיהו מסופר: "ויצא וילחם בפלשתים ויפרץ את חומת גת ואת חומת יבנה ואת חומת אשדוד ויבנה ערים באשדוד ובפלשתים" (דה"ב כו, ו). המכוון בידיעה על בנין ערים באשדוד ובפלשתים על-ידי עזיהו הוא לחיזוקם והקמתם של ביצורים על מנת ליצב את שלטונו בשפלה. הביצורים שהקים כללו בודאי את ביצורי ערי "הקו הראשון", עליו דובר בסקירת התבליט – והכונה לקו המעבר מעמק-החוף אל אזור הגבעות (השפלה), שביניהן תלים כגון תל אל-נג'ילה (נ. צ. 102 127; לפי סברה אחת נת⁴⁰) ותל א-צאפי (נ. צ. 124 135, אולי לבנה) ותל בטאשי. כן בנה עזיהו "גדלים במדבר" (דה"ב כו, ו), וככל הנראה המכוון הוא לפעולת ביצור ענפה להכנסת הגב לתחום מרותו ושיטורו של מינהל ממלכתי יהודי. אופי ביצורי הגב היה שונה לחלוטין ממערכת-ההגנה של הממלכה עד לקו נחל באר-שבע, ולא נעסוק בהם, איפוא, במאמר זה⁴¹. את מפעלו של עזיהו המשיך יותם בנו, ששימש כעוצר בחיי אביו⁴², ועליו מסופר כי "ערים בנה ביהודה ובְּחָרְשִׁים בנה ביריזות ומגדלים" (דה"ב כז, ד); אזור החרשים הוא אזור הגבעות המיוער אשר במערב ארץ-יהודה.

שלב חשוב בפעולת הביצור היה השיפוץ המזורז של מערכת-ההגנה בצל סכנת הפלישה האשורית, בפרק הזמן הסמוך לחורבנה של הממלכה הצפונית. פעילות זו קשורה בראש וראשונה במלך חזקיהו, ששקד במיוחד על חיזוקה וביצורה של ירושלים והכשרתה לעמידה בפני מצור ממושך (דה"ב כח, כט), ובשמו כרוך גם המפעל הכביר של אספקת המים לירושלים הבירה באמצעות נקבה תת-קרקעית, שהובילה מים חיים מעין-גיאחון, לאורך של יותר מ-500 מטר, אל ברכות שבתוך החומות. בדרך זו נפתרה לתמיד בעיית הספקת המים לשעת-מצור, וכך נתחזק כושר העמידה של ירושלים בפני הצרים עליה⁴³. על מגשה מסופר שהוא "שם שרי חיל בכל הערים הבצורות ביהודה" (דה"ב לג, יד), כנראה כוונת הכתוב לארגון-מחדש של מערך חילות-המצב בערי-המבצר ושל מערכת הפיקוד והשליטה המרכזית; וכן לחיזוק והרחבת ביצורי ירושלים (שם). מגשה הוא האחרון מבין מלכי יהודה שיש לנו במקרא ידיעות על שקידתו על חיזוק ביצורי הממלכה, ויתכן שאין זה מקרה שאין בידיו ידיעות על ביצורים שהקימו מלכי יהודה שלאחריו. ושם אפשר לפרש שתיקה זו של המקורות כעדות להצטמצמות פעולת הביצור של מלכי יהודה האחרונים לכדי שמירה על הקיים. ואף זאת היתה בודאי מעמסה קשה על הממלכה בשקיעתה.

משאנו סוקרים את תכנון ביצוריה של ממלכת יהודה במשך תקופת קיומה ניתן להיאמר שמתגלה לעינינו מערך אשר תוכנו בראשיתו, בידי רחבעם, על בסיס השיקולים האסטרטגיים והטקטיים של אותה שעה, אך באופן שאיפשר להשתמש בו כבגרעין להתרחבות ולשכלולים גם להבא, במציאות צבאית ומדינית שונה. למערך זה נודע עומק – מאחר שהושגתה על עקרון הרשת והמרחב-המוגן, ולא על בסיס תפיסה קריית צרה; ומשום כך היה גמיש מבחינת אפשרויות החזקת המעמד והפעלת

הכוחות נגד היריב, גם במקרים של פריצה וחדירה חלקית אל תוכו. זאת ועוד, ההתאמה הטובה בין רשת נתיבי-התנועה הטבעיים של המדינה לבין חוליות-המערך איפשרה לנצל את עקרון הקיום-הפנימיים לשם תגבור נקודות-תורפה ולצורך פיתוח התקפות-נגד. רשת מוצבי-הביניים, תחנות-התצפית ובמות-המשואות היה בה כדי להבטיח שליטה ובקרה מרכזית. ולכן פעולה מתואמת בגזרות השונות של המערך, פעולה המבוססת על ידיעות על המתרחש, יכולה להתבצע במהירות ניכרת. דוגמה נאה לשילוב פעולה הגנתית לבלימת האויב, עם פעולה התקפית בשלב שני והשמדתו, היא הבסתו של זרח הכושי בידי אסא המלך בתוך מרחב מערך-הביצורים (דה"ב יד, ח-יד). דוגמה שניה ללחימה התקפית בתוך מערך הביצורים מצטיירת, לדעתי, גם מן הגרעין העובדתי של תאור נצחוננו של יהושפט על בני מואב ועמון בגזרת הביצורים המזרחית, בעמק ברכה. בין תקוע לבין עין-גדי (דה"ב פרק כ). בהצלחה לא מעטה עמדה רשת-הביצורים גם במבחן התקפה רבתי של המעצמה הצבאית של העולם הקדמון. היא אשור. עקשנות המגנים וביצוריה החזקים של לכיש כפו על סנחריב מלך אשור מצור ממושך על עיר זו, וכאשר נלכדה לבסוף נאלץ לצור על לבנה, תחת לערוך מסע-בזק על ירושלים, כמתוכנן בודאי על ידו. אמנם צבאותיו הספיקו כדי להפריש מהם גדודים חזקים ולההישם קדימה למצור על הבירה, אבל הכוחות האשוריים המפוצלים לא עצרו כוח לבצע את משימת ערעור המערך לכיבוש עד תום⁴⁴.

ואפילו הדיו העמומים של כיבוש יהודה וירושלים בידי נבוכדנאצר, כפי שהם עולים מן המקרא ומחרסי לכיש, מרמזים על קשיים שהפולש צריך היה להתגבר עליהם בעת מסע-מלחמתו⁴⁵.

ה ע ר ו ת

- 1 השוה: מל"א ג, א; יא, יד-טא, ועיין: י. גולדסטר, ידיעות יד (תש"ח-תש"ט), עמ' 82-84; א, מלמע, בימי בית ראשון (קובץ) תשכ"ב, עמ' 38 ואילך; וכן במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ' 182.
- 2 על מסע-שישק עיין: מאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ' 182-189.
- 3 השוה גם: G. Beyer, ZDPV 54 (1931), pp. 113ff.; ז. קלאי, גבולותיה הצפוניים של יהודה, תש"ך, עמ' 56.
- 4 הללו הם, כנראה, כלל האזרחים בעלי הזכויות, שנמנו על המשפחות בעלות הרכוש הקרקעי, והם שהיו נחלצים לעבודת הצבא, והשהה מל"ב כה, יט.
- 5 שיטת הקריאה לצבא וההיחלצות למלחמה בעת צרה עברה בישראל גלגולים רבים. בימי השופטים לא היה בישראל כלל צבא-קבע; ואנשי השבטים היו נחלצים לקריאה למלחמה על פי רצונם הם, ובהתאם למידת הסכנה שהיתה עליהם מאימת עליהם במישורין. החל בימי שאול עדים אנו, בצד צבא-המתנדבים העממי, להקמת צבא-קבע, שעל גרעינו הראשון מסופר בשמ"א יג. דוד ושלמה כבר מתחזקים צבא סדיר רב-מימדים ושלמה אף חיל-רכ גדול (מל"א י, כו). על צבא-המילואים מימי דוד עיין במאמרו של י. ידין, בכרך זה, עמ' 350-361. אחר ימיו של שלמה קטנו, ללא ספק, מאוד ממדיו של הצבא-הסדיר ולאחר התפלגות הממלכה היתה השירות הצבאי של האזרחים יסוד עיקרי בארגון ההגנה ביהודה. על שיטת גיוס "מילואים" בתקופה שלאחר פילוג הממלכה השוה דה"ב יז, יד ואילך; כה, ה-ו ועוד.
- 6 ראה לוח כ.
- 7 לדיון מפורט יותר ולתיאור של ביצורי-הערים שנחשפו בחפירות הארכיאולוגיות בארץ-ישראל עיין: מאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ' 386 ואילך, ושם ביבליוגרפיה לענין זה. על ביצורי-השער בתקופת המלוכה עיין במאמרו של א. שטרן, בכרך זה, עמ' 400-409. על המצודות הישראליות בדרום-הארץ עיין: במאמרו של י. אהרני, בכרך זה, עמ' 426-437.

- 8 עיין: י. ידין, בימי בית ראשון (קובץ), תשכ"ב, עמ' 78; מאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ' 388 ואילך
- 9 עיין: Y. Aharoni, BASOR 154 (1959), pp. 35–37; י. ידין, שם
- 10 השוה לדוגמה: Lamont-Shipton, Megiddo 1, 1939, fig. 36.
- 11 עיין: C. C. McCown et alii, Tell en-Nasbeh 1, 1947, p. 193, fig. 44.
- 12 עיין: שם, עמ' 204, ציור 50, והמפה בסוף הספר; O. Tufnell et alii, Lachish 3, 1959, pl. 112.
- 13 עיין: י. סוקניק (ידין), ידיעות יג (תש"ז), עמ' 19 ואילך. הדעה הרווחת עד עתה היתה ש"חשבונו" אלה היו מבונות מלחמה לירי חצים ואבנים. הקושי בדעה זו היא שאין בידינו כל ראיה שאכן ידועות היו מבונות מלחמה מעין אלה בחקופת מלכי יהודה.
- 14 גם הגנתם של חבלי-הארץ המיושבים פחות, בדרום-יהודה, היתה מושתת בעיקר על המצודות. ועיין: מאמרו של י. אהרונ, בכרך זה, עמ' 426–437.
- 15 עיין: נ. ה. טורטשינר, תעודת לכיש, ת"ש, חרס מס' 4, שו' 10–13.
- 16 עיין לעיל, עמ' 412.
- 17 עיין להלן, עמ' 418.
- 18 השוה גם: ז. קלאי, גבולותיה הצפוניים של יהודה, תש"ך, עמ' 55 ואילך.
- 19 עיין: מאמרו של ב. מור, בכרך זה, עמ' 184.
- 20 דרך שער-הגיא – הדרך הראשית כיום – היתה מסילה משנית בלבד עד לתקופה הרומית לפחות, כפי שלמדים אנו מן הממצא הארכיאולוגי ועדות המקורות ההיסטוריים. אשר לקרב חמתא. יתכן שגורגיאס עלה בדרך שער הגיא ובמקרה זה יש להניח שיהודה ביצעה את האיגוף לאורך נחל שורק או יובלו.
- 21 עיין: S. Runciman, History of the Crusades 3, 1954, p. 60.
- 22 שם.
- 23 לידה נמצאת ח'רבת שויכה שיש בה שרידים מן התקופה הרומית, ואשר שמרה על השם המקראי ועיין: G. Beyer, ZDPV 54 (1934), p. 115; W. F. Albright, BASOR 15 (1924), p. 9; 18 (1925), pp. 10ff; A. Alt, PJB 24 (1928), p. 29. על השאלה האם יש לזהות את שוכה שברשימת ביצורי רחבעם עם שוכה שבמערב ארץ-יהודה, הנוכרת ביהו' טו, לה, במחוז השפלה של יהודה, כפי שעשינו אנו, או עם העיר האחרת הנוכרת ביהו' טו, מו, בין 9 ו-10 דנה, ואשר זוהתה עם ח'רבת שויכה כ-16 ק"מ מדרום-מערב יח' 10, עיין להלן.
- 24 כיום הכפר הערבי דורא.
- 25 זיהויה של גת-פלשתים עדיין שנוי במחלוקת החוקרים, ועיין: אנציקלופדיה מקראית ב, ערך גת, ושם ביבליוגרפיה. חפירותיו האחרונות של ש. ייבין בתל שיח' אחמד אל-ערני מעלות קשיים נוספים ניכרים לגבי זיהויה של תל זה עם גת-פלשתים, כפי שהיה מקובל על כמה חוקרים, וקרוב לוודאי שאחר זה אינו גת-פלשתים; ועיין: ש. ייבין, דין-וחשבון מוקדם ראשון של החפירות בתל "גת", תשכ"א, עמ' ז-ח.
- 26 במבט ראשון אין מניעה, מבחינת ההגיון הצבאי, לנסות ולבחון את זיהויה של עיטם דגן עם עיטם שבנחלת שמעון (דה"א ד, לב), כיום תל עיטון בין דווימה לבין תל בית-מרסם, בנ. צ. 1000 1431. קביעת עיר-מבצר במקום זה היתה סתמת פרצה רצינית במערך-ההגנה כלפי דרום-מערב, פרצה שקשה לתרצה. אף-על-פי-כן יש לדחות זיהוי זה בגלל שיקולים כלליים של מבנה רשימת ביצורי רחבעם, ועיין להלן.
- 27 רשימת ביצורי רחבעם שבידינו היא, אל נכון, שלמה, כפי שמסתבר מן המבנה ההגיוני של הרשימה ומהיעדר ראיות נגדיות. אך רשימה זו מונה רק את הביצורים שהקים רחבעם, ואל נכון היתה רשת הביצורים של רחבעם מסועפת יותר וכללה ביצורים שכבר היו קיימים קודם לכן, ביניהם אלה שכבר הוקמו על ידי שלמה, כגון בעלת ותמר (מל"א ט, יח). הממצא הארכיאולוגי מלמד על קיומן של ערים נוספות מוקפות חומה. באותו זמן. אך העובדה, שעיר כלשהי היתה מוקפת חומה, עדיין אינה מלמדת שהיתה חלק מרשת הביצורים המלכותית. על הערים מוקפות חומה מתקופה זו, שנחשפו בחפירות הארכיאולוגיות, עיין במאמרו של ש. ייבין, בכרך זה, עמ' 388 ואילך.
- 28 מרכז מערך-הביצורים, ומעוז אחרון בפני צבא תוקף, היתה הבירה ירושלים; ומלכי יהודה שקדו על ביצורה והעמידו אותו בראש דאגותיהם; ועיין ב. מור, אנציקלופדיה מקראית ג, ערך ירושלים, ושם ביבליוגרפיה. אך שאלת ביצורה של ירושלים היא עניין בפני עצמו, שאינו מצטרף לדין במערך-הביצורים ההיקפי של הממלכה, ולא נעסוק בו כאן.

- 29 ד"ר על חפירות גבעה עיין: W. F. Albright, AASOR 4 (1924), passim; L. A. Sinclair, ibid, 34—35 (1960), pp. 1—52.
- 30 תיאור דמוני, כנראה, של מסע על ירושלים מכיוון צפון, אך מיוסד על המציאות הטופוגרפית, בא בנבואה ישעיהו (יש' י, כח-לב).
- 31 החפירות ברמת-רחל חשפו שרידי מצודה ישראלית טיפוסית, בעלת חומת-סוגרים, ועיין: י. אהרונ, ידיעות כד' (תש"ך), עמ' 73 ואילך. את רמת-רחל זיהו עם נטופה (נחמ' יב, כח; דה"א ב, נד) ואילו אהרונ מזהה אותה עם בית-הכרם (יר' ו, א) — זיהוי המתאים מבחינה טופוגרפית ובטחונית.
- 32 עיין: ב. מזר, ידיעות טו (תש"י), עמ' 25 ואילך; י. אהרונ, ידיעות כב (תשי"ח), עמ' 27—31.
- 33 עיין: י. אהרונ, יהודה וירושלים (קובץ), תשי"ז, עמ' 56 ואילך.
- 34 על המצודות במהו הנגב של יהודה עיין: י. אהרונ, שם, עמ' 46—58; מ. גיחון, מערכות קנא (תשכ"ג) עמ' 14, 20—18.
- 35 על זיהוי צקלג עם תל חוילפה עיין: A. Alt, JPOS 15 (1935), p. 318ff. העובדה שדור קיבל אותה מאכיש מלך גת כמצודת-גבול גתית, כדי להגן על מדינת הפלשתים מפני בית-שואל ומפני עמלק (השוה שמ"א כז; דה"א יב); וכן מקומה של העיר, השומרת על הגישה אל בקעת-האורך, המבדילה בין אזור הגבעות לאזור ההרים והמהרה מרכז-שבילים חשוב באזור זה; כל אלה יש בהם כדי ללמד שהיתה צקלג עיר מבצר.
- 36 על בעיות זיהויה של דביר עיין: ש. ליונשטם, אנציקלופדיה מקראית ב, ערך דביר, ושם ביבליוגרפיה.
- 37 על החפירות עיין: W. F. Albright, AASOR 12 (1930—31); 15 (1936—37); 21—22 (1941—43).
- 37 בירניות היא צורת רבים מן בירה — מלה שאולה מן האכדית (biru), באמצעות הארמית בירתא — והוראתה מצודת העיר וגם מצודה בודדת, ועיין: מ. אבי-יונה, אנציקלופדיה מקראית ב, ערך בירה. המושג "בירניות" עצמו אופייני הוא ללשונו של מחבר ספר דה"י, שחי בתקופה הפרסית, אך הידיעה עצמה על בנין המצודות היא בודאי קדומה הרבה יותר.
- 38 על כיבושי יהושפט באזור הנגב עיין: ב. מזר, אנציקלופדיה מקראית ג, ערך יהושפט.
- 39 נתגלתה על ידי מר ל. י. רחמני בשנת 1957.
- 40 עיין: S. Bülow—R. A. Mitchell, IEJ 11 (1961), pp. 101—110. הבדיקות הארכיאולוגיות שנערכו לאחרונה בתל נגילה יש בהן כדי להעמיד בספק רב את זיהויה של תל זה עם גת.
- 41 על המצודות הישראליות בנגב בכללן עיין: במאמרו של י. אהרונ, בכרך זה, עמ' 426—437.
- 42 עיין: ת. תדמור, אנציקלופדיה מקראית ד, ערך כרונולוגיה.
- 43 עיין: במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ' 288.
- 44 עיין: במאמרו של ב. מזר, בכרך זה, עמ' 289 ואילך.
- 45 עיין: במאמרו של א. מלמט, בכרך זה, עמ' 306 ואילך.